

Gyöngyösi Sándor

GYÁNI GÁBOR: AZ UTCA ÉS A SZALON Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940 (Új Mandátum, Budapest, 1999)

Az életmódtörténettel foglalkozó kötetek sorában Gyáni Gábor munkássága egy szűk, de a magyar társadalomtörténet egy igen hangsúlyos szegmensét öleli fel, a dualizmus, valamint a két világháború közötti korszak nagyvárosi társadalmát. Mindebbe szervesen illeszkedik jelen, bemutatott munkája, amelynek a tér fizikai alakja, a térnek tulajdonított társadalmi jelentés, valamint annak használata képezi témáját. A századfordulós nagyvárosi élet, Budapest mint metropolisz kialakulása, a benne élők rétegződése és viselkedéskultúrája napjaink viszonyai közepette is meghatározó jelentőséggel bír. Nehéz ugyan az évszázaddal ezelőtti Budapest és a jelenben tapasztalható társadalom és térszerkezeti változások problematikáját párhuzamba állítani, mégis, a dualizmus korában kezdődő szédületes strukturális módosulások eredményeként vált a hajdani kicsiny Budából és Pestből 1910-re Európa nyolcadik (mintegy 930 ezer főt számláló) legnépesebb városa, az a modern nagyváros, melynek mai képe akkoriban kezdett kifermődni: „...nemcsak a város lakóinak a száma nőtt, de eközben a város fizikai arculata, infrastruktúrája, egyáltalán a térszerkezete is döntően módosult.” Napjaink Budapestjének gyökerei tehát csupán egy évszázados múltba nyúlnak, az akkor kialakult viszonyok szolgálhatnak a ma kutatójának is kiindulópontjául.

A szerző a város társadalmának mindennapi életét állítja kutatásának középpontjába, és ezzel a vállalkozásával a főváros társadalomtörténetének egyik vezéralakjává vált. A korabeli város bőséges levéltári forrásanyag felhasználásával történő szociográfiai leírása nemcsak mint történeti, szociológiai vagy éppen néprajzi mű érdekes, hanem bizton számíthat a csupán kikapcsolódni vágyó olvasóközönség érdeklődésére is. A mű szerkezeti tagolása egy jól átgondolt koncepció alapján valósul meg: a nyilvános tér (köztér)–átmeneti tér (kávéház)–magántér (polgári lakás)–közösségi magántér (munkáslakás) szerves egymásra építése jó áttekinthetőséget, könnyed olvasást és világos értelmezést tesz lehetővé minden olvasó számára.

A mindennapi élet, mint kutatási probléma a történettudomány palettáján a mikrotörténet, mindennapi élet-történet (Alltaggeschichte) cím alatt szerepel, s mint ilyen a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben – írja a szerző. Nincs könnyű helyzetben az ilyen területet választó kutató, mert a feltételek nem a legszerecsesebbek. Egyrészt „...a történész többnyire az emlékezet által erősen megrostált, szeszélyes esetlegességgel fennmaradt nyomokat találja meg, amelyek «szakszerű» kifaggatása helyettesíti nála a dialógust”. Másrészt, ahogy G. Duby írja: „Az emlékezet (...) csak a kivételest őrzi meg, a hétköznapit elhullajtja.” Igen aprólékos munkára kell tehát felkészülnie annak, aki e témakört választja.

Gyáni Gábor ragyogóan megfelelt kutatómunkájával ezen kihívásoknak, mert igen bőséges azon a levéltári és szakirodalmi forrásainak a köre, amelyeket felkutatott és feldolgozott. Rendkívül eredeti például napló történeti forrásként való használata. Történészek számára is „csemegeként” szolgál a – bár már korábban feldolgozott, jelen műbe mégis tökéletesen illeszkedő – Csorba Géza és Táncsics Eszter (Táncsics Mihály lánya) által közösen vezetett napló, amelynek külön értéke, hogy szerzői empirikus hitelességre törekednek, valamint alig találni nyomát az erre a műfajra egyébként oly jellemző szubjektivitásnak. Forrásként jelennek meg továbbá – a teljesség igénye nélkül – a korszak változatos dokumentációi: a korabeli sajtó közlései, a hivatalos és magánlevelek, a lakásleltár, a szociográfia korai és későbbi művelőinek feljegyzései, munkái.

A városi nyilvánosság társadalomtörténete – európai perspektívák a 19. században: a fejezet a gazdasági forradalom következtében a népességszámban bekövetkező változásokat, ezen belül a népesség egyre növekvő városiasodásának következményeit elemzi. Mi, a történelem távlatából jól tudjuk érzékelni, valamint modellezni a nagyvárosok népességnövekedésének ütemét (pl.: Berlin lélekszáma 1850 és 1910 között 3 millió 310 ezer fővel növekedett, 420 ezerrel 3 millió 730 ezerre), de vajon az ott élők mit vettek észre a radikális átalakulásokból (például abból, hogy a hagyományos közösségi formák felbomlása teljesen átalakítja a nyilvánosságot: a magán- és közélet határozottan szétvált és ellentétbe került, s a szociabilitás egyre inkább már csak a családdal vált azonossá)? – teszi fel a kérdést a szerző. Valamit bizonyosan érzekeltek, mert az új kihívásokra új magatartásformákkal válaszoltak: a passzív befogadói viselkedés lett a viselkedés általános normájává. „Mindaz, aki ettől elütött, ami a normát megszegte, deviánsnak minősült és osztálytartalommal telítődött. A kortársak tudatában a látható, a megnyilatkozó szociabilitás elfojtása, az önmegtartóztató fegyelem, a csendben maradás szokássá válása egytől-egyig felmagasztosult polgári erénnyé és osztálytulajdonossággá. A másik oldalon pedig ott állt az előbbieket világát folyton veszélyeztető szociális, hangoskodó, iszákos és alapjában fegyelmezetlen munkás, a polgári viselkedésmód kódját elutasító »veszélyes osztály«.” Mindennek alátámasztására szolgálnak többek között Engels, de Edgar Allan Poe – Gyáni által idézett – gondolatai is. Balzac és Baudelaire ugyanakkor töretlenül hittek a nyilvánosság nagyvárosi formájának értelmében. A magán- és közélet kettőssége ugyanakkor az otthon privát terén belül is kialakult. A hálószoza a teljes intimitást, a szalon viszont az otthonba becsempészett nyilvános teret képviselte: „Mint az otthon külvilág felé fordított arca, a szalon különösen alkalmas a hivatkozásra, a magamutogatásra, a reprezentációra.”

A városkép átalakulásának folyamata bizonyítja ugyanakkor, hogy a szegregáció folyamata az imént említett rendező elvek mentén felgyorsult. Ez leginkább Párizs példáján keresztül követi nyomon, erre hoz látványos példákat a szerző. Haussmann munkásságának eredményeként a körút és a sugárút lépett elő a nyilvános szféra (és csakis a nyilvános szféra) első számú színterévé azon megfontolás nyomán, hogy így már könnyen megakadályozhatók a forradalmi megmozdulások, az utak így nehezen lesznek elbarikádozhatók. Egyben ezzel vette kezdetét az utca egyoldalú kisajátítása a járműforgalom céljaira. A következő fázis a közlekedési lámpa megjelenése: ezzel sikerült az utcát s vele az embereket megrendszabályozni.

A „haussmannosítással” párhuzamosan az alsó és felső társadalmi csoportok minden addiginál teljesebb fizikai elkülönülése valósult meg, amelynek a város-tervezők érvei alapján egészségügyi-orvosi magyarázata volt. A városreform tehát a „munkásosztály fertőtlenítésének, pacifikálásának a legígéretesebb módja” volt.

Mindez nemcsak Párizs sajátja volt a korban, a tervezett városok sorába tartozik Bécs is, ahol a Ring a fizikai mellett egy szociális választóvonalat jelentett: ezen belül az arisztokraták, közép- és nagypolgárok, kívül a munkások éltek.

Bár Budapest harmadik a tervezett európai nagyvárosok sorában, a társadalmi rétegek térbeli elkülönítése itt kevésbé öltött szembeötlő méreteket. Mindez nagyban összefüggött a bérházak elterjedtségével. Lehet-e itt arra gondolni, hogy szándékos volt a kevert lakóközösségű bérházak meghonosítása? – teszi fel a kérdést a Gyáni. Vajon, elképzelhető a kor Budapestjén egy efféle humánpolitikai megfontolás? Nem valószínű, hisz a szerző hamarosan szükségét érzi tudatosítani: az, hogy a nyilvánosságformák csak némelyikéhez férnek hozzá korlátozás nélkül az alsóbb társadalmi rétegek, a státusjegyek kemény megnyilvánulási formája. Arra szolgáló jelzés, „...hogyan az adott személy és csoport hol foglal helyet a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek, a hatalmi alá- és fölérendeltségek bonyolult rendszerében.”

A nyilvános tér és használói Budapesten a 19. század végén és a századfordulón: az általánosan megfogalmazott századfordulós európai nagyvárosi tendenciák Budapestre vetítése következik itt, s ezen túl egy sor hazai (budapesti) sajátosság megvilágítása. A korabeli nyilvánosság egyik színtere, a köztér például sajátos módon nem pozitív, hanem negatív meghatározások alapján definiálható. Nos, a köztér az a hely, ahol – többek között – tilos a szemetelés, az illemhelyeken kívüli vizelés, az állatok etetése és levágása stb. A köztér nyilvános használatának tehát a századforduló Budapestjén még sok esetben a hatóságok próbáltak érvényt szerezni, s onnan a magánszférát kiszorítani.

Ahhoz, hogy megismerhessük az átlagos budapesti polgár napi életét, a szerző a bevezetőben már említett napló elének táráshoz folyamodik. Ebből tűnik ki igazán, hogy az 1870-es években (tehát a „nekilendülés” kezdetén) mit jelentett budapestinek lenni a kortársak számára. Nos, a feljegyzésekből az tűnik ki, hogy alighanem élményszámba ment. És ez alatt nemcsak az ünnepnapok, hanem a hétköznapiak is értendők, sőt a kettő inkább összefolyik egymással a naplóban. Csorba Géza még a rendszeres napi munkaidő fogalmát is vonakodott magáévá tenni. Ezt a fajta polgári mentalitást az utókor már csak a tradicionális társadalom iránti nosztalgiaként idézheti fel.

A továbbiakban Budapest korabeli parkjait, sétányait, valamint azt ismerhetjük meg, hogy mindezeket kik, mikor és milyen módon használták, használhatták. A köztér használatának módját ugyanis szabályrendeletek sora rögzítette, tiltásokkal határolva körül azt, ami nem megengedett a nyilvános viselkedésben. Igen jellemző ezen helyek használatára a kisajátítás, a lakóhelyi szegregáció meghosszabbítása.

A századforduló egy jellegzetes nyilvános tere, amely átmenetet képez a magánélet intimítása és a nagyvárosi tömegélet között, a kávéház. A kávéház hamisítatlan városi, egyszersmind polgári intézmény, és mindenekelőtt a középosztály adta közönségét: „a kávéházak mindennapi látogatói, állandó közönsége szigorúan osztályalapon szelektálódott.” A kávéházak – mint fontos összekötő és elválasztó

társadalmi jelenség – jellegzetes világának, közönségének, berendezésének nagy teret szentel a szerző, s arra világít rá, hogy bár a kávéházba járás lehetősége mindenki számára nyitott, mégis „...kevesek kedvtelése, olyanoké, akik meg tudják fizetni a vele járó költségeket, akik rendelkeznek kellő szabadidővel, s akik nem utolsósorban birtokosai a kávéházban elvárt viselkedési kultúra kellékeinek.” Így válik a kávéház a „természetes” úton létrejövő szegregáció kellékévé.

Bár szerkezetileg érthető, hisz a köztér használatának témaköréhez tartozik, mégis a kávéház idilli világának bemutatása után éles váltás következik itt: az ellenpont, a munkásság közösségi és politikai élete színtereinek körbejárása, amelyben különös hangsúlyt kap a „vérvörös csütörtök” városszociológiai szempontú megközelítése. Mindez, mintegy felrzza a polgári lét ábrándos világába merült olvasót.

A magánélet menedéke – polgári otthon Budapesten a 19-20. században: a köztér izgalmas világát követően a pesti bérház, a lakás, valamint lakói életét öleli fel a fejezet. Új vonásokkal gazdagodnak ezáltal a korabeli lakások méretéről, lakbéréről, helyiségeiről és berendezési tárgyairól alkotott elképzeléseink, nem utolsósorban a leltár, mint az otthonkultúra vizsgálatának forrása segítségével (bár az egyes – polgári s később munkás – enteriőrök többször aprólékos részletekbe menő felsorolása fölött sokszor óhatatlanul is átsiklik a tekintet). Mindebből kiviláglik a korabeli nagy- és középpolgári életmód nemcsak a külvilág számára fenntartott reprezentációja, hanem sokszor az egyéni igényként megfogalmazódó luxusfogyasztás is.

Mindennek sajnálatos ellenpontja a középosztály anyagi megrendülése a háborút követően, a polgári réteg (hiábavaló) erőlködése a régi színvonal fenntartására. Annak, hogy a középosztályból mind szélesebb rétegek tolódtak az osztály alsó határai felé, a leglátványosabb megnyilvánulási formája az albérlőtartás elterjedése lett. A lakásállomány szerkezete is nagy átalakuláson ment keresztül: a középosztály tagjai közül mind többen kényszerültek egyre kisebb és olcsóbb lakásba. A szerző e folyamatot kispolgárosodásnak nevezi, ám egyúttal azt is megjegyzi, hogy egyben alulról is kiszélesedik a kispolgárosodók tábor – azokig a jól fizetett szakmunkásokig terjed körük, akik még valamilyen hamisítatlan polgári életvitelt képesek felmutatni.

Közösségi magántér – a budapesti munkáslakás a 19-20. században: a zömében bevándorlókból összeálló budapesti társadalom „...tagjainak tekintélyes hányada a magával hozott «falusi értékrend», tehát tradicionális paraszti mentalitás talaján állva értékeli és sajátítja el a számára hozzáférhetővé váló életmódmintákat.” Gyáni Gábor felteszi a kérdést, hogy a korabeli munkáséletmód csupán követő jellegű vagy valamennyire autonóm, azaz alulról is kialakított, belülről megformált: a lakberendezés elemzése alapján kiderül az erősen kevert jelleg, vagyis a munkáslakás egyidejűleg magán hordja a paraszti és a polgári lakáskultúra jegyeit. Az életmód egyes elemeit a túlszűfolttság, a magánéletet lehetetlenné tevő ágy- és albérlőtartás kényszere jellemzi (megjegyzendő, az egyik – statisztikai adatokon nyugvó – utalás ugyan megingatja az ágybérlet fogalmáról alkotott elképzeléseinket, a tisztázat azonban elmarad). A sokszor embertelen viszonyok között élő munkásság életkörülményeiről korabeli szociográfiai művek idézésén keresztül kapunk még képet. A családi szférában eltöltött szabadidő, a (bár oly csekély)

magánélet lehetőségei a „közösségi magántérben” azonban nem kapnak kellő figyelmet, pedig mintha ide kíváncskoznának.

A háború utáni korszak majd itt is mint választóvonal jelentkezik, amelynek döntő okai a lakásépítés hosszú szünetelése és a háborút követő menekültáradat. Ezt az időszakot a kisebb-nagyobb nyomortelepek kialakulása is fémjelzi. Kitekin-tést kaphatunk ennek kapcsán a korabeli szociálpolitikai tevékenység mozgató motívumaira, annak mibenléte és hatása ellenben nem jelenik meg a fejezetben, ami apró hiányérzetet kelt.

Gyáni Gábor munkája egy olyan kor nagyvárosi életének társadalomrajzát adja, amely egyrészt elméleti tájékoztatást nyújt a téma tudományos hátterének megismer-tetésével, másrészt rávilágít a radikális átalakulások folyamatára és követ-kezményeire (mindezzel a szakmai igényű várospolitikai kialakításához is támpon-tot nyújt), s nem utolsó sorban olvasmányos stílusával a téma iránt érdeklődők széles körének igényeit is kielégíti. Külön figyelmet érdemel az egyes témakörök-höz kitűnően illeszkedő képanyag és egyéb ábrák, amely nemcsak a könyv dísze, hanem a korabeli viszonyokat illusztrálja, a könnyebb megértést és a mondandó alátámasztását szolgálva. Egészében tehát helyesen választ az, aki a könyv elolva-sása mellett dönt.